

vijf kerkhistorische bijdragen over

evangelisatieverenigingen

evangelisatielokalen

evangelisten

Colofon

ISBN: 978 94 6365 639 9
1e druk 2024
© 2024, dr. Teije T. Osinga

Uitgeverij Elikser
Ossekop 4
8911 LE Leeuwarden
www.elikser.nl
Drukwerk: CSL digitaal B.V.

Vormgeving binnenwerk en omslag: Evelien Veenstra

Deze uitgave is mede tot stand gekomen door een subsidie van
“Stichting Dr. Abraham Kuiperfonds”

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op wat voor wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur en de uitgeverij.

This book may not be reproduced by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the author and the publisher.

vijf kerkhistorische bijdragen over

**evangelisatieverenigingen
evangelisatielokalen
evangelisten**

dr. Teije T. Osinga

‘Wee mij, indien ik het evangelie niet verkondig’

(1. Kor. 9:16 – Statenvertaling)

W. Braak-Hekke, *Evangelist in de venen* (2^e druk; Groningen: Grafisch bedrijf Kemper bv 1985), 23.

Inhoud

Woord vooraf	9
Hervormde evangelisatieverenigingen in Nederland (1855-1951)	13
Hervormde evangelisten als object van onderzoek	30
Het lokaal. Een bijzonder fenomeen in de geschiedenis van de Nederlandse Hervormde Kerk	54
Hervormd geloven in de schaduw van de Franeker Martinikerk	65
Een socio-demografisch onderzoek naar leden van evangelisatievereniging ‘Uw Koninkrijk kome’ te Dongjum	78
Literatuur	99

Woord vooraf

In 1995 werd ik als predikant verbonden aan de hervormde gemeenten te Garijp en Oudega (Smallingerland). Samen vormden die een zogenoemde quasi-pastorale eenheid. In het laatste dorp werd ik geconfronteerd met een te slapen gelegde evangelisatievereniging (kortweg ‘evangelisatie’, meervoud ‘evangelisaties’). Dat fenomeen was mij niet onbekend. Zowel mijn schoonouders als mijn ouders maakten met hun gezin in de jaren ’50 van de vorige eeuw enige tijd deel uit van zo’n vereniging. Voor hen betekende dit onder meer dat ze op zondagmorgen niet de kerkdienst in de plaatselijke hervormde kerk bezochten, maar een godsdienstoefening in het evangelisatielokaal. Want zo was meermaals de toestand binnen de Nederlandse Hervormde Kerk (NHK): lokaal- én kerkgangers waren weliswaar lid van één en hetzelfde kerkgenootschap, toch kerkten ‘de mensen van het lokaal’ gescheiden van ‘de mensen van de kerk’.

De hernieuwde kennismaking met een evangelisatievereniging riep in mij de vraag op naar de geschiedenis van dit fenomeen. Ik besloot op onderzoek uit te gaan. Daaruit kwam al snel naar voren dat hiervoor in de (kerk)historische geschiedschrijving nauwelijks aandacht bestond. Daarom ging ik niet alleen op zoek naar de historie van de te slapen gelegde vereniging, maar beschreef ik die ook – zij het op schuchtere wijze. Later deed ik datzelfde met de evangelisatieposten in de eveneens Friese plaatsen Tzummarum en Bozum en samen met een evangelistenzoon bovendien die te Burgum.

Uit deze onderzoeken werd mij duidelijk dat er naast lokale verenigingen ook verschillende bovenlokale organisaties

hebben bestaan. Die stelden zich nogal eens tot voornaamste doel de plaatselijke posten in het ‘hervormde’ gareel te houden. Ze bedoelden ervoor te zorgen, dat die evangelisaties zich met hun voorgangers en leden zouden blijven richten op de NHK. De ontdekking van de diverse bovenplaatselijke instellingen liep uit op een beschrijving van één ervan, het ‘Provinciaal Evangelisatiecomité in Friesland’ (Pecif) met zijn voorloper, sinds 1904.

Al met al bracht dit voorwerk mij ertoe meer wetenschappelijk naar het fenomeen evangelisatieverenigingen te kijken en met name naar die welke zich verbonden voelden met de NHK. Het leidde in 2021 tot een promotie aan de Protestantse Theologische Universiteit (PThU). De hiervoor geschreven dissertatie droeg als logische titel *Hervormde evangelisatieverenigingen in Nederland 1855-1951*. Het daarin uitgewerkte onderzoek betrof hun doelstellingen en praktijk.

Maar daarmee was nog lang niet alles over het fenomeen evangelisaties gezegd en geschreven. De ontmoetingsruimtes van de verenigingsleden, zoals de lokalen, gebouwen en kapellen, waren in het proefschrift geen punt van aandacht. Dat gold eveneens de orthodoxe evangelisatieposten, die vanwege de drie gestelde voorwaarden in het promotieonderzoek buiten de boot waren gevallen. En zo ook de afgezonderde vrijzinnige minderheden in merendeels orthodoxe gemeenten. Beide onderwerpen kregen een uitwerking in een tweetal artikelen, die in deze bundel zijn opgenomen. Het eerste is getiteld ‘*Het lokaal. Een bijzonder fenomeen in de geschiedenis van de Nederlandse Hervormde Kerk*’ en het tweede ‘*Hervormd geloven in de schaduw van de Martinikerk te Franeker*’.

En nog was hiermee de koek niet op. Daar waren nog de religieuze leiders van zo’n vereniging, meestal evangelisten.

Wie waren zij? Wat was hun afkomst? Maar ook hoe, waar en door wie werden ze opgeleid? Ook de vraag naar de herkomst van de evangelisatielieden was nog niet beantwoord. Waren dat oorspronkelijk autochtone gemeenteleden of kwamen ze zoals bijvoorbeeld mijn ouders en schoonouders vanwege werkzaamheden van elders? Ook deze beide kwesties werden onderzocht en uitgewerkt in een kerkhistorische bijdrage. Dat was respectievelijk in *'Hervormde evangelisten als object van onderzoek'* en *'Een socio-demografisch onderzoek naar de leden van 'Uw Koninkrijk kome' te Dongjum'*.

De vier genoemde bijdragen worden in deze bundel voorafgegaan door een artikel dat tot opmaat diende voor het proefschrift: *Hervormde evangelisatieverenigingen in Nederland (1855-1951)*. Dit artikel uit 2009 heeft voor deze bundel een bewerking ondergaan. In genoemd jaar wordt het opgenomen in het *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800* (DNK). Een belangrijk thema is de aandacht in (kerk) historische handboeken en andere werken voor evangelisatieposten. Een daarmee verband houdend vraagstuk geldt de stand van zaken omtrent het onderzoek naar deze verenigingen. Tenslotte zijn in deze bijdrage enkele toen al bekende onderzoeksresultaten te vinden. Dat betreft bijvoorbeeld de spreiding over Nederland van de 244 voor het onderzoek gekwalificeerde evangelisatieposten en hun stichtingsjaren gedurende de onderzoeksperiode 1855-1951. Uiteraard keren die resultaten terug in het proefschrift. Dat is de reden waarom in de nu bewerkte versie met enige regelmaat naar de dissertatie wordt verwezen, zoals dat ook regelmatig gebeurt in de overige vier opgenomen bijdragen.

Zoals dit laatste werden nog drie andere verhandelingen uit deze bundel eerder gepubliceerd. Die over hervormde evangelisten werd anno 2023 eveneens opgenomen in een

uitgave van het *DNK*. Het artikel over de verenigingslokaliteiten werd geplaatst in een nummer van *Alde Fryske Tsjerken*. En het socio-demografisch onderzoek naar leden van de evangelisatie te Dongjum behoorde tot de publicaties van 2023, zoals die jaarlijks door de ‘Friese kerkhistorische vereniging ‘Folk&Tsjerke’’ in de maand september worden uitgegeven. De bijdrage over ‘hervormd geloven’ met daarin opgenomen een zoektocht naar kerkhoudende minderheden was bedoeld als betoog voor het symposium ter gelegenheid van het 600-jarig bestaan van de Martinikerk te Franeker. Door een te geringe belangstelling vond dat geen doorgang, waardoor de publicatie van dit artikel hier voor het eerst plaats heeft.

De uitgave van deze bundel bedoelt niet slechts de opgenomen bijdragen met de lezers te delen. Ze heeft bovendien tot doel de nieuwsgierigheid naar het verschijnsel evangelisatieverenigingen te prikkelen. Mogelijk dat nog andere (kerk)historici erdoor worden aangezet tot al dan niet lokaal onderzoek. Dit met als gehoopt resultaat dat zowel de kennis als het inzicht omtrent dit kerkhistorisch fenomeen zal toenemen.

Teije T. Osinga,
Franeker, januari 2024

Hervormde evangelisatieverenigingen in Nederland (1855-1951)¹

Inleiding

In het *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800* van december 2005, dat ‘Het Réveil in het verenigingsleven 1830-1870’² als thema heeft, is een bijdrage opgenomen van Annemarie Houkes over de ‘Vereeniging tot Verbreiding der Waarheid 1847-1870’.³ Houkes besluit deze verhandeling met de volgende opmerkelijke woorden:

Wat ten slotte opvalt aan het optreden van de Verbreiding was dat middengroepen via de vereniging een stem kregen. In de vereniging met alles daaromheen was een zelfbewuste geloofsgemeenschap actief. Iets dergelijks gebeurde rondom evangelisatielokalen die na 1850 overal in Nederland werden opgericht. Deze groepen orthodoxe protestanten claimden als het ware hun eigen deel in de (religieuze) openbaarheid van hun woonomgeving en werden daarmee zichtbaar voor vriend en vijand. Bewust van hun positie, zouden deze gelovigen van zich laten horen. Het waren groepen die het heft in eigen hand namen, zichzelf

-
- 1 Deze bijdrage is een bewerking van het gelijknamige artikel dat verschenen is in: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800* (DNK) 71 (2009), 35-47.
 - 2 J. Vree e.a., ‘Het Réveil in het verenigingsleven 1830-1870’, *DNK* 63 (2005), 1-6.
 - 3 A. Houkes, ‘Réveil van het volk. De Vereeniging ter Verbreiding der Waarheid 1847-1870’, *DNK* 63 (2005), 68-86.

organiseerden en waar men na 1870 niet langer omheen kon.⁴

Een dergelijk slotwoord maakt nieuwsgierig, want wat gebeurde er nu precies in het Nederland van na 1850 rondom en in lokalen waar blijkbaar geëvangeliiseerd werd? Andere opkomende vragen zijn: in welke plaatsen en gebieden van ons land waren zulke groepen actief? Welke mensen maakten deel uit van die groepen orthodoxe protestanten, die het heft in eigen handen namen? Met welk doel verzamelden deze mensen zich en waarom juist in een vereniging? Was dat altijd op basis van een orthodoxe grondslag? Gedurende welke periode heeft dit zich afgespeeld? Maar ook: wat is er aan literatuur beschikbaar over dergelijke verenigingen? Het zijn vragen die roepen om een antwoord. Ter wille van een heldere afbakening merk ik op, dat ik mij daarbij in principe beperk tot die in evangelisatielokalen verenigde groepen van orthodoxe protestanten, welke zich rekenden tot het verband van de Nederlandse Hervormde Kerk (NHK).

Evangelisatieverenigingen: een lacune binnen de kerkgeschiedenis?⁵

Na 1870 kon men niet langer om deze groepen heen, zo stelt Houkes. Maar waaruit blijkt dit? In ieder geval niet uit de kerkhistorische handboeken die sinds 1850 zijn geschreven. Slechts sporadisch wordt daarin gerept over orthodoxe groe-

4 Houkes, 'Réveil van het volk', 86.

5 Veel van deze paragraaf is verwerkt in: Teije T. Osinga, *Hervormde evangelisatieverenigingen in Nederland 1855-1951. Een onderzoek naar doelstellingen en praktijk* (Oudemirdum/Enschede: BvS Dieuwke Melchers/Boeken-gilde 2021), 11-12.

pen die zich hadden verenigd in wat evangelisatieverenigingen zijn gaan heten. Zulke verenigingen zijn er bovenlokaal geweest, maar vooral plaatselijk bestonden ze talrijk. De leden ervan vonden in een evangelisatielokaal, een houten of stenen gebouwtje en soms een kapel⁶, een plek om hun godsdienstoefeningen te houden of andere samenkomsten te beleggen.

Over met name bovenlokale verenigingen en daaraan verbonden evangelisten gaat een dissertatie van G.J. Mink. Via kaartjes maakt hij zichtbaar waar in Nederland gedurende de periode van 1855-1890 deze bovenplaatselijke organisaties eigen evangelisatieposten hadden.⁷ Kort daarna verschijnt van de hand van de toenmalige theologisch student J.M. Peschar een doctoraalscriptie naar aanleiding van zijn zoektocht naar evangelisaties in de zuidoosthoek van Drenthe.⁸ Naast deze werken zijn er de populaire uitgaven van plaatselijke (kerk)historici over evangelisatieposten in eigen dorp of stad. Deze vertellen over de lokale ontstaansgeschiedenis, de ontwikkeling van een dergelijke vereniging en in een enkel geval ook over het einde ervan.⁹ Voor het

6 Zie voor het onderscheid J.M. Peschar, *Een zoektocht naar de evangelisaties in Zuidoost-Drenthe* (Almelo: Eigen beheer 1996), 75.

7 G.J. Mink, *Op het tweede plan. Evangelisten in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Leiden: J.J. Groen en Zoon 1995), 261-269. Zie voor kritische noten op dit onderzoek F. Verkade, *Dr. Mink bracht werkers uit vorige eeuw in kaart: Evangelisten van groot belang voor de kerk*, <http://verkade.nu/dominees.nl/publicaties/geraadpleegd> 6 april 2023).

8 Peschar, *Een zoektocht naar de evangelisaties in Zuidoost-Drenthe*.

9 Als voorbeelden zijn te noemen Jaap Spanninga, *Evangelisatie 1894-1994* (Ter Apel: Eigen beheer 1994), J. Erdtsieck, *Elim, de geschiedenis van een evangelisatievereniging in Zwolle van 1904-1964* (Zwolle: Eigen beheer 1996), en Evert van der Poll, *Spiegel in beeld. De Hervormde Spiegelkerk in Bussum en zijn voorgeschiedenis 1915-1990* (Hilversum: Kerkeraad van de Hervormde Spiegelkerk 1990).

overige blijkt dat over de vereniging van mensen rondom een evangelisatielokaal door kerkhistorici niet veel wordt geschreven. Wanneer erover gerept wordt, blijft het veelal bij een zijdelingse opmerking.

Zo is in de thematische behandeling van de geschiedenis van de NHK sinds 1795 door A.J. Rasker zelfs nergens een verwijzing naar bedoeld fenomeen te bespeuren.¹⁰ Hetzelfde geldt E. Meijerings beschrijving van *Het Nederlandse christendom in de twintigste eeuw*.¹¹ Ook in het *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis* komt het begrip evangelisatie niet uitdrukkelijk voor.¹² Wel wordt er melding gemaakt van initiatieven die orthodoxe hervormden ontwikkelden op het gebied van de ‘inwendige zending’, een begrip dat nauw verwant blijkt te zijn aan ons onderwerp.¹³

De Utrechtse kerkhistoricus O.J. de Jong wijst met de opkomst sinds 1850 van het modernisme in de NHK op het ontstaan van daartegen opponerende groepen waaraan evangelisten verbonden zijn.¹⁴ Verder maakt hij melding van geestverwante bewegingen als het leger des heils, baptisten en vrije evangelischen, bewegingen met een buitenlandse oorsprong.¹⁵ Over een binnenlandse ontwikkeling rept hij met de oprichting van de ‘Gereformeerde Bond tot verbreiding en

10 A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Geschiedenis, theologische ontwikkelingen en de verhouding tot haar zusterkerken in de negentiende en twintigste eeuw* (Kampen: J.H. Kok 1986).

11 E. Meijering, *Het Nederlandse christendom in de twintigste eeuw* (Amsterdam: Balans 2007).

12 Herman J. Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis* (Kampen: Kok 2006), 691.

13 Zie bijvoorbeeld M.C.T. van Lennep, *De ontwikkeling der inwendige zending in Nederland* ('s-Gravenhage: Boekencentrum N.V. 1946).

14 O.J. de Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis* (Nijkerk: G.F. Callenbach 1978), 342.

15 *Ibid.*, 363.

verdediging der waarheid in de Nederlands(ch)e Hervormde (Gereformeerde) Kerk'. Een van zijn middelen is 'het steunen van evangelisaties'.¹⁶ Dat begrip evangelisaties komt bij De Jong nog een tweede keer aan bod, maar dan minder expliciet. Dit gebeurt wanneer hij de nieuwe kerkorde van de NHK uit 1951 ter sprake brengt. Deze kerkorde, zo stelt hij daar, 'wilde niet rekenen met het bestaan van richtingen en dus niet met de aanwezigheid van kerkhoudende minderheden in een plaatselijke gemeente'.¹⁷ Want zo zouden hervormde evangelisatieverenigingen zich ontwikkelen, van op evangeliseren gerichte verenigingen tot minderheden binnen plaatselijke gemeenten met een eigen kerkelijk verenigingsleven.¹⁸

Ook elders komen dergelijke kerkhoudende minderheden ter sprake, zoals bij J.D.Th. Wassenaar.¹⁹ D. Bos spreekt evenwel van een alternatieve kerkvoorziening wanneer hij in een 'verklarende woordenlijst' het begrip evangelisatie definieert. Eerst geeft hij daarvan de volgende omschrijving: 'aanduiding van 1. werkzaamheden ter verbreiding van het christelijk geloof in eigen land (in plaats van overzee)' waaraan hij toevoegt 'vgl. 'inwendige zending''. Daarop volgt bij hem nog een tweede definitie, die voor mijn onderzoek en ons begrip belangrijk is: '2. alternatieve kerkvoorziening (vaak onder leiding van een evangelist) meestal voor orthodoxen in overwegend vrijzinnige hervormde gemeenten.'²⁰ Maar zowel bij

16 Ibid., 371.

17 Ibid., 402.

18 Zie over deze ontwikkeling Osinga, *Hervormde evangelisatieverenigingen in Nederland 1855-1951*, 51-65 en 81-90.

19 J.D.Th. Wassenaar, *Noordmans in Friesland. Bijdrage tot de biografie van een kerkvader* (Zoetermeer: Boekencentrum 1999), 383 vv.

20 D. Bos, *In dienst van het Koninkrijk. Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland* (Amsterdam: Bert Bakker 1999), 455.

Wassenaar als bij Bos blijft het begrip evangelisaties marginaal, bij de laatste zelfs letterlijk.

In het handzame boekje van K. Blei, waarin deze schrijft over de geschiedenis en identiteit van de NHK, komen de evangelisatieverenigingen twee keer aan de orde, namelijk als illustratie van de in die kerk heersende richtingsstrijd. De eerste keer ten tijde van de Tweede Wereldoorlog als het gaat om pogingen van de werkgroep ‘Kerk en Gemeenteopbouw’ om evangelisaties en kerkelijke gemeenten in gesprek te brengen. De tweede maal als blijkt dat in de naoorlogse periode ondanks vele integratiesuccessen toch weer nieuwe rechtzinnige richtingsevangelisaties ontstaan.²¹ In de bijdrage van historicus J. Zwemer aan *Geschiedenis van het christendom in Nederland* is zelfs een korte bespreking van het fenomeen te vinden.²² Ten slotte is daar opnieuw Houkes, die in haar boek *Christelijke Vaderlanders* vooral bovenlokale evangelisatieverenigingen en daarin werkzame evangelisten belicht.²³

Samenvattend kan gesteld worden dat de synonieme begrippen evangelisatieverenigingen en evangelisaties onder geschiedschrijvers van kerkhistorische thema’s en handboeken wel bekend zijn, maar de aandacht ervoor marginaal is. Een diepgaand onderzoek naar bijvoorbeeld hun doelstellingen en praktijk is nog niet verricht. We stuiten hier wellicht op een lacune in de beschrijving van de Nederlandse kerkgeschiedenis van de negentiende en twintigste eeuw.

21 Karel Blei, *De Nederlandse Hervormde Kerk. Haar geschiedenis en identiteit* (Kampen: Kok 2000), 129 en 161. Zie over het eerste ook Osinga, *Hervormde evangelisaties in Nederland 1855-1951*, 159-173.

22 J. Zwemer, ‘Elke Nederlander zijn eigen kerk’ in: W. Bouwman e.a. (red.), *Geschiedenis van het christendom in Nederland* (Zwolle: Waanders/Museum Catharijneconvent 2010), 159-187 en daarin 183.

23 A. Houkes, *Christelijke Vaderlanders. Godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie (1850-1900)* (Amsterdam: Wereldbibliotheek 2009), 70-96.

Uiteenlopende thema's omtrent evangelisatieverenigingen

Wanneer er cijfermatig gekeken wordt, blijken evangelisatieverenigingen echter niet eens zo marginaal te zijn. Tijdens de Tweede Wereldoorlog bestaan er volgens het *Rapport "Evangelisatiën in en in verband met de Nederlandsche Hervormde Kerk"* in die kerk 332 evangelisaties 'met een uitgesproken Ned. Herv. karakter' zonder aan dit laatste enige uitleg te verbinden.²⁴ Naar de auteur J.C.P. Mackaay rapporteert, gaat het hierbij om 190 algemeen-orthodoxe, 60 hervormd-gereformeerde en 82 vrijzinnige evangelisaties.²⁵ Daarin vindt ongeveer 12% van de hervormde kerkleden een 'geestelijk tehuis'. Niet allemaal zijn ze dus orthodox. De 82 als vrijzinnig aangeduide evangelisaties zullen waarschijnlijk kerkhoudende afdelingen zijn geweest van de landelijke 'Vereniging voor Vrijzinnig Hervormden'.²⁶ Wel weer orthodox zijn de zestig evangelisaties die sinds 1935 uitgaan van de 'Nederlandse Hervormde Bond voor Inwendige Zending op gereformeerden grondslag in Nederland'.²⁷

De cijfers in het genoemde rapport vormen echter een momentopname. Wie de moeite neemt om de uitgaven van de *Nederlands(ch)e Staatscourant* over de periode 1855-1951 na

24 J.C.P. Mackaay, *Rapport "Evangelisatiën in en in verband met de Nederlandsche Hervormde Kerk"* (Utrecht: 1944), 4. Dit rapport is vervaardigd in opdracht voor de 'Hervormde Raad voor Inwendige Zending'.

25 Mackaay, *Rapport*, 6 en 10. Zie over deze cijfers ook Osinga, *Hervormde evangelisatieverenigingen in Nederland 1855-1951*, 140-141 en 185.

26 Zie over de vrijzinnige posten bij T.-E.M. Krijger, *The Eclipse of Liberal Protestantism in the Netherlands: Religious, Social, and International Perspectives on the Dutch Modernist Movement (1870-1940)* (Leiden/Boston: Brill 2019), 178-179.

27 Aldus Van Lennep, *De ontwikkeling der inwendige zending in Nederland*, 77. Vergelijk ook Mackaay, *Rapport*, 10.

te pluizen op evangeliserende verenigingen in Nederland, komt tot een beduidend hoger aantal. In de Staatscourant worden de statuten gepubliceerd van die verenigingen die bij de koning(in) goedkeuring op de verenigingsstatuten hebben aangevraagd.²⁸ Daaronder zijn sinds de daartoe geboden wettelijke mogelijkheid in 1855 talrijke organisaties die zich bewogen op het gebied van de Inwendige Zending en dus ook verenigingen die zich toelieden op evangelisatie. Wat dit laatste concreet betekent, zal nader onderzoek duidelijk moeten maken.²⁹

De verrichte navorsing maakt wel duidelijk dat de naamgeving van dergelijke verenigingen zeer divers is. Er kan sprake zijn van een ‘Vereniging voor In- en Uitwendige zending’, een ‘Vereniging voor de behartiging van de Christelijke belangen’, maar ook van kortweg een ‘Evangelisatievereniging’. Alleen al van de laatstgenoemde verenigingen, die a. het begrip evangelisatie in de naam hebben opgenomen, b. na vermelding in de Staatscourant over koninklijk goedgekeurde statuten beschikken en c. middels hun reglementen een verband leggen met de NHK, hebben er in ons land gedurende kortere of langere tijd 244 plaatselijk bestaan. Dat aantal komt vrijwel overeen met het totaal aantal algemeen-orthodoxe en hervormd-gereformeerde evangelisaties die rond 1943/1944 in het rapport van Mackaay zijn geteld.

Overigens maakte voor een overkoepelende organisatie als de ‘Bond voor Evangelisatiën in en ten bate van den Nederlandsche Hervormde Kerk’ (BvE) het verschil in be-

28 Kennelijk vanwege het grote aantal aanvragen bestaat er sinds 1904 een *Bijvoegsel tot de Nederlands(ch)e Staatscourant* waarin de statuten van de Koninklijk goedgekeurde verenigingen staan vermeld.

29 Zie intussen Osinga, *Hervormde evangelisatieverenigingen in Nederland 1855-1951*, 51-65 en 81-90.